

որոշակիորեն առնչվում էր Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ: Բանն այն է, որ եթե տասներեք տարի առաջ գավառի սահմաններից հանվել էր Ախալքալակի տեղամասը, ապա հիմա նրանից անջատվում է նաև Լոռին՝ միացվելով Թիֆլիսի նահանգին:

1878 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմում տարած հաղթանակի արդյունքում Կարսի և Բաթումի ձեռքբերումը պատճառ հանդիսացավ Անդրկովկասում երկու նոր մարզերի ձևավորման համար:

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք նաև 1896 թվականին Նևոմյան նահանգի ստեղծումը Կուբանի մարզի ծովափնյա շրջանում, ապա կարելի է արձանագրել, որ 19-րդ դարում Ռուսաստանի կողմից Անդրկովկասի գրավյալ տարածքների վրա տեղի են ունեցել ընդհանուր առմամբ տասը վարչատարածքային բաժանումներ, որոնց համակարգում 19-րդ դարի մարդաբանի ու կիսավեր Շորազյալի սուլթանությունը ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր և էական հանգամանքների բերումով 19-րդ դարի կեսերից դարձավ նոր ձևավորված Երևանի նահանգի հայաշատ գավառներից մեկը, որն արդեն 19-րդ դարի վերջերին զբաղեցնում էր Երևանի նահանգի տարածքի 13%-ը (3680 կմ քառ)¹։ Կյուսիսից և Կյուսիս-արևելքից սահմանակցելով Թիֆլիսի նահանգին Շըզիլարի (Ցողամարզ) և Մեծ Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) տեղամասերով, հարավից՝ Էջմիածնի գավառին Աղ-բուլաղի (Լուսաղբյուր) տեղամասով, արևելքից՝ Նոր Բայազետի գավառին Դոռոմի ու Մեծ Ղարաքիլիսայի տեղամասերով և արևմուտքից՝ Կարսի մարզին՝ սահմանագիծ ջրբաժան ունենալով Ախուրյան գետը²:

ՈՌԻՔՆ ԳԱՍԳԱՐՅԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՎԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՅԻ ԵՌԻՐԶ

19-րդ դարի վերջին քառորդում գնալով ահագնանում էր օսմանյան իշխանությունների կողմից իրականացվող հայախալած քաղաքականությունը: Ջաջ հայտնի է, որ սուլթան Դամիդը հետամուտ էր հայության տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնության քայքայմանը, արևմտահայության տարբեր հատվածների անջրպետմանը, որով և ի գործու կլիներ լուծել իր առջև դրված խնդիրները, այն է՝ հայերի տնտեսական հզորության վերացում, ջարդերի իրականացում, ծուլում և բնաջնջում:

Կիլիկիայի և այլ շրջանների հայության միջև առաջին սեպը խրելու նպատակով սուլթանը հարվածեց հայ եկեղեցուն, քանզի իրավամբ այն դիտում էր որպես հայեցի կրթության և դաստիարակության, հայ մշակույթի, ավանդույթների, կենցաղի և բարքերի պահպանման, հետևաբար՝ հայապահպանության կարևորագույն գործոն: Դամիդն ամենագործուն մասնակցությունը բերեց Կիլիկիայի (Ասի) կաթողիկոսի ընտրությանը, կամենալով Ասի կաթողիկոսությունը դուրս բերել

¹ Դ. Սարգսյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 132-133:

² Դակոբյան Թ. Խ., *Մելիք-Քախչյան Ա. Տ., Բարսեղյան Դ. Խ., Դայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 1, եր., 1986, էջ 74-ի քարտեզ:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ենթակայությունից՝ Ռա կոպիտ և մինչ այդ չեղած միջամտություն էր հայ եկեղեցու ներքին գործերին։ Սուլթանի հիմնական նպատակն էր լիովին առանձնացնել, մեկուսացնել Կիլիկիան, կրոնական ճնշման հետ մեկտեղ առավել խստացնել քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հալածանքները¹։ Անշուշտ, այս միջադեպը խոսում փաստ է՝ վկայող Աթոլու Գամիդի և նրա վարչակարգի կողմից ամենակոպիտ միջամտության մեն մի օրինակը հայերի ներքին կրոնական գործերին։ Խնդիրն ավելի էր բարդանում նրանով, որ Սսի կաթողիկոսական աթոռն օգտվում էր եկեղեցական որոշ իրավունքներից և արտոնություններից, որոնցից զրկված էին Կ.Պոլսի պատրիարքարանին ենթակա Աղթամարի կաթողիկոսությունն ու Երուսաղեմի պատրիարքությունը։

Ինչպես հայտնի է, 1440-1441թթ. Գրիգոր Մուսաբեկենց կաթողիկոսը հրաժարվել էր տեղափոխվել Էջմիածին՝ հիմք դնելով «կաթողիկոսությանն տանն Կիլիկիո» և հավակնելով համայն հայության հոգևոր հովվի կարգավիճակին։ Այդ պատճառով էլ, ինչպես նշել է Կ. Պոլսի ժուսական դեսպան Ի. Ջինովկը Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարությունը հղած հաղորդագրությունում, Սսի կաթողիկոսները բազմիցս փորձել են ոչ միայն դուրս գալ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի հովանավորությունից, այլև նույնիսկ համաձայնել են չընդունել Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսի գերադասությունը։ Սի բան, որ, հասկանալի պատճառներով, հրաիրվում էր օսմանյան կառավարության կողմից։

Այդ կապակցությամբ դեսպանն իրավացիորեն նշում էր, որ Սսի կաթողիկոսության ինքնուրույնության հաստատմամբ օսմանյան իշխանությունները հետամուտ էին Կիլիկիահայերի և, ընդհանրապես, արևմտահայերի շրջանում էջմիածնի կաթողիկոսության, միաժամանակ՝ ժուսական ազդեցության թուլացմանը²։

1871թ., Սկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության օրոք, Կիլիկիո կաթողիկոս էր ընտրվել մարաշցի Սկրտիչ Քեֆսիզյանը, որի «կաթողիկոսությունը բոլորովին ապարդյուն անցավ Կիլիկիայի համար և Սսի աթոռը բոլորովին քայքայման վիճակի ենթարկեց»³։

1894թ., Մ. Քեֆսիզյանի մահից հետո, օսմանյան իշխանությունները որոշեցին միջամտել կաթողիկոսական ընտրություններին, պահել հարմար նկատելով իրենց մտադրությունների իրականացման համար։ Արժե նշել, որ Մ. Քեֆսիզյանը մահացավ խիստ բախտորոշ ժամանակ, երբ նոր-նոր թափ էին առնում հայկական կոտորածները։ Իսկ աշխարհիկ իշխանության բացակայության պայմաններում եկեղեցին ավելի էր կարևորվում հայ ժողովրդի համար, քանզի այդ ճակատագրական օրերին կարող էր հանդես գալ որպես համախմբող ուժ, բողոքել տիրող անարդարությունների և բնաջնջման քաղաքականության դեմ։ Ուստի զարմանալի չէ, որ օսմանյան կառավարությունը Կիլիկիահայությանը զիջատելու և հայակործան ժրագիրն իրագործելու համար ոչ միայն ամեն կերպ ցանկանում էր խոչընդոտել կաթողիկոսական ընտրությունները, այլև, օգտագործելով պատեհ առիթը, ընտրել ա՛յն հոգևոր գործչին, որը կլիներ իր հիւս կամակատարը։ Օգտագործելով հոգևոր անիշխանությունը, օսմանյան վարչակարգն ավելի էր խորացնում առ-

¹ Չասպարյան Ռ., Կիլիկիահայությունը 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1999թ., էջ 7։

² Նույն տեղում, էջ 8։ Տես նաև. Архив внешней политики России /далее- АВПР/, ф. Канцелярия МНД, оп. 470, г. 1900, №27 л.280.

³ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1820, ք. 1։

կա տարածայնությունները եկեղեցական և ազգային գործիչների միջև (հասկանալի է, որ նոր կաթողիկոսի ձգձգվող ընտրությունները լայն արծագանք էին գտել հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, որոնք հաճախ փորձում էին ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա՝ պաշտպանելով թեկնածուներից որևէ մեկին), որն իր հերթին բացասաբար էր անդրադառնում կիլիկիահայության միասնության վրա:

1890-ական թթ. ջարդերի ժամանակ և հետո, երբ, ինչպես նշել է ամենայն հայոց կաթողիկոս Մ. Խրիմյանը, կիլիկիահայությունն առավել կարոտ էր հոգևոր միասնության, Կիլիկիո չընտրված կաթողիկոսը չէր կարող ամոքել ժողովրդի արյունածոր վերքերը, թեթևացնել վիշտն ու տառապանքը, բողոքել ահագնացող կամայականությունների, տնտեսական դաժան շահագործման դեմ, համախմբել իր հոտը, կազմակերպել երկրամասի վերաշինությունը: «Կիլիկիո աշխարհեն ողբալի ու գուժաբեր թուղթեր հետզհետե հասնում են ձեռքս. այդ թուղթերը կարդալով ես վշտահար կը լինիմ, թուղթեր, որ ոչ միայն կ'աղաղակեն սով է, ս'ով է, այլ առավել անտերունչ և անհովիվ ժողովրդի կացություն նկարագրում են», - գրել է Մ. Խրիմյանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանին իր 1899թ. փետրվարի 11-ի նամակում: Օգտագործելով այդ վիճակը, աշխույժ գործունեություն էին ծավալել միսիոներական կազմակերպությունները, որոնք ժողովրդին տրվող նպաստներով և նյութական օժանդակությամբ Կիլիկիայում տարածում էին իրենց կրոնական և գաղափարական ազդեցությունը՝ օտարելով կիլիկիահայությանն առաքելական եկեղեցուց: Ստեղծված ծանր կացությունից դուրս գալու ելքը Մ. Խրիմյանը տեսնում էր կաթողիկոսի, թեկուզ՝ ոչ լավագույնի, ընտրության մեջ, ինչպես ինքն էր վարվել իր պատրիարքության օրոք՝ Մ. Քեֆսիզյանի պարագայում¹:

Ընդունված կարգի համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է հաստատվեր և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի, և հայոց Ազգային ժողովի կողմից, բայց, չհաստատելով Մ. Քեֆսիզյանի երկու անմիջական ժառանգորդներին, մասնավորապես՝ Գրիգորիս Ալեքսանյան եպիսկոպոսի ընտրությունը Ազգային ժողովի կողմից, Բ. Դուռը, ոտնահարելով ընդունված կարգը, պահանջեց թեկնածուների ցուցակը նախօրոք ներկայացնել արդարադատության նախարարություն՝ հաստատման համար:

«... Կառավարությունը նպատակ ուներ Կիլիկիո կաթողիկոսությունը անկախ ճանաչել Ազգային պատրիարքարանե, զենք մը պետք էր ինձ կամ հենարան մը գոնե, որով կարենայի այս պառակտման դեմ առնիլ և պաշտպանվիլ», - ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ իր մտորումներն է կիսել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Օրմանյանը²:

Կ. Պոլսի Ազգային վարչությունը որոշել էր կաթողիկոսական ընտրությունները կատարել 1895թ. գարնանը՝ Գրիգորիս եպիսկոպոս Զովհաննիսյանի նախագահությամբ, բայց, ինչպես նշել ենք, ներքին տարածայնությունների և հակասությունների պատճառով Բ. Դուռը չճանաչեց Գր. Ալեքսանյանի իրավունքները կաթողիկոսական արժի նկատմամբ, չարտոնելով նաև նոր ընտրությունների կազմակերպումը: Ընտրությունների ձգձգմամբ Աբդուլ Չամիդը միտում էր վերջնականապես պառակտել հայ եկեղեցու միասնությունը՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Ինչպես իրավափորձն նկատել է Մ. Օրմանյանը ամենայն հա-

¹ Նույն տեղում:

² ԴՊՊԿ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 355, թ. 3:

յոց կաթողիկոսին հղված նամակում՝ «Այստեղ հարկ է ուշադրություն դարձնել կառավարության ընդհանուր դիմումին վրա, որ է Պատրիարքության ազդեցությունը նվազեցնել, և այս նպատակին հասնել Կիլիկիո կաթողիկոսությունը առանձին պատրիարքության վերածելով, Թուրքիո հայությունն երկփեղկելով և մայր թեմեն անջատելով, ընդհանուր հայությունը ջլատել և յուր մասը ավելի կղզիացյալ և ավելի նկուն կազմել»¹:

Ընտրությունները թույլատրելու համար Բ. Դումեն առաջ էր քաշում հետևյալ պահանջները.

1. Անկախ ճանաչել Ասի կաթողիկոսությունը Կ. Պոլսի պատրիարքությունից.

2. Բացառել Կ. Պոլսի պատրիարքության մասնակցությունը և միջամտությունը ընտրություններին.

3. Կաթողիկոս ընտրել Կիլիկիո թեմի եպիսկոպոսներից մեկին.

4. Թեկնածուների ցուցակը նախօրոք ներկայացնել իր հաստատմանը:

Օսմանյան կառավարությունը ոչ միայն անտեսեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի՝ իրեն ուղղված դիմումները վերոնշյալ պահանջները չեղյալ համարելու մասին, այլև, շրջանցելով պատրիարքարանին և անտեսելով Ազգային կենտրոնական վարչության ընդհանուր ժողովի ընդունած որոշումները /որով կաթողիկոսական թեկնածու էր առաջադրվել Երուսաղեմի լուսարարապետ Ահիակ եպիսկոպոս հապայանը/, ձեռնարկեց ընտրությունների կազմակերպումը:

1900թ. հուլիսի 22-ին արդարադատության նախարարությունից պատրիարքին հայտնում են, որ Բ. Դումեն ընտրությունները կազմակերպելու և ընթացքին հետևելու համար Ադանա է ուղարկելու կառավարության ներկայացուցիչ Բեհա բեյին:

Ժամանելով Ադանա՝ Բեհա բեյը նահանգապետ Բահրի փաշայի հետ համախորհուրդ անմիջապես մեկուսացնում է պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Ահիակ եպիսկոպոսին և փետրվարի 14-ին Կիլիկիո կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս եպիսկոպոսին հայտարարում է, որ ինքն է նախագահելու առաջիկա ընտրական ժողովում՝ հանձնարարելով փութացնել ընտրությունները: Այլընտրանք չունեցող Կիրակոս եպիսկոպոսը հարկադրված ընտրությունները նշանակում է մարտի 10-ին²:

Այս ամենը հարուցեց Ա. Օրմանյանի դժգոհությունը և զայրույթը: Որպես բողոքի նշան նա 1900թ. մարտի սկզբին ներկայացրեց իր 2-րդ հրաժարականը պատրիարքական աթոռից: Ցանկանալով ետ պահել Օրմանյանին՝ սուլթանը դադարեցրեց ընտրությունները և արդարադատության և կրոնի նախարար Աբդուրահման փաշային հանձնարարեց պատրիարքին փոխադարձ զիջումների ճանապարհով հակել հաշտության: Վերջինս անհաջողության մատնվեց, քանզի Մ. Օրմանյանը հաստատ էր իր որոշման մեջ. կամ սուլթանը վավերացնում է իր հրաժարականը, կամ՝ հրաժարվում Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքարանի ենթակայությունից դուրս բերելու ծրագրից: Դեռ ավելին՝ պատրիարքը միաժամանակ սուլթանից պահանջեց վերացնել հայերից զանձվող անօրինական հարկերը և նրանց դեմ կիրառվող տարբեր ճնշիչ միջոցները: Մ. Օրմանյանը միամտորեն հույս էր տածում, թե հասարակական կարծիքը և արևելքի քրիստոնեությունը

¹ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 2:

² АВПР, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1900, л. 27, л. 280:

Տե՛ս նաև ԴՊ ԴԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 10:

հանդես կզան իր արդար դատի պաշտպանության դիրքերում¹: Որպես պատասխան այդ ամենի՝ պատրիարքը Կիլիկիո կաթողիկոսական թեմերին (Ադանա, Մերսին, Մարաշ, Չալեպ, Այնթապ, Յոզղատ, Մալաթիա և այլն) և անձամբ կաթողիկոսական փոխանորդ Կիրակոս եպիսկոպոսին հղած հեռագրում հրահանգում է չչեղվել պատրիարքարանի և Կենտրոնական վարչության պահանջներից²: Կարծես ապացուցելու համար իր գործողությունների իրավացիությունը, նա գրում է. «Բոլոր բուրքաբնակ հայերը մի ազգ կը կազմեն, որու զլուխն է Կ.Պոլսո Պատրիարքը, ինչպես և կը կազմեն մի եկեղեցի, որու միակ զլուխն է Ս. Էջմիածնի Չայրապետը և Կ.Պոլսո Պատրիարքը նրա լիազոր ներկայացուցիչն է ի Թուրքիա, և պետք է որ եկեղեցվո և Ազգի միությունը պաշտպանվի Կ. Պոլսո Պատրիարքին ընդհանուր իրավասությամբ»³:

Իր խոհերը կիսելով Ս. Խրիմյանի հետ՝ Ս. Օրմանյանը 1900թ. ապրիլի 21-ին գրում էր. «Կիլիկիո կաթողիկոսությունը պատրիարքութենե զատելով, հայոց ազգն, եկեղեցին կը վտանգվին, և ինձ հնար չէ այս պատասխանատվությունը ընդունիլ, և եթե ընդունիմ ալ հնար չէ արժանավոր կերպով պաշտոնավարել և ոչ իսկ ինձ ժողովրդյան սեպել տալ»⁴:

Չաշվի առնելով աստիճանաբար ուժգնացող բախումներն ու հակամարտությունները, ինչպես նաև՝ Ս. Օրմանյանի հրաժարականը և, կամխազգալով դեպքերի հավանական զարգացումը ոչ ի նպաստ իր ցանկության, Արդուլ Չամիդը կասեցնում է ընտրությունները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ բոլոր պատգամավորներն են մեկնել Ադանա:

Ընտրությունների նոր օր է նշանակվում ապրիլի 3-ը: Ժողովի նախագահ է ընտրվում Կիրակոս եպիսկոպոսը, սակայն իրականում նախագահում էր Բեհա բեյը՝ ընտրությունների ընթացքը տանելով իր ցանկացած հունով: Զգալով, որ դեպքերը կարող են անցանկալի ընթացք ստանալ, Ասիակ Խապայանն իր համախոհներով հրաժարվում է մասնակցել ընտրություններին՝ հիմնավորելով դա իշխանությունների կողմից ժողովի վրա գործադրվող ճնշումներով և պատգամավորների մի մասի բացակայությամբ: Ապրիլի 9-ին ժողովի աշխատանքներին մասնակցելուց հրաժարվում է և Կիրակոս եպիսկոպոսը, հայտարարելով, որ առանց պատրիարքարանի ներկայացուցչի ինքն իրավասու չէ անցկացնել ընտրություններ: Արդյունքում՝ «Կառավարությունը կը հայտարարե թե առանց ազգային միջամտութեան ընտրել տալու մտքն է կը հրաժարի, պայմանաւ որ ընտրելիներու ցանկը նախարարութեան (արդարադատության — Ռ.Գ.) ներկայացուի և զեղչեալ ցանկին վրայ միայն ընտրութիւն կատարուի»⁵:

Փաստերը վկայում են, որ Ս. Օրմանյանն ինքն էլ երբեմն ձգձգում էր ընտրությունները, ցանկանալով կանգ առնել այն թեկնածուի վրա, որը ոչ միայն կապահովեր հայ եկեղեցու միասնությունը և կընդուներ Կ. Պոլսի պատրիարքի գերադասությունը, այլև անձնապես նվիրված կլիներ իրեն: Իսկ իշխանությունները, համոզված, որ Բեհա բեյն իր ձեռքն է վերցրել ժողովի ղեկավարությունը և հարցը կլուծի ցանկալի կերպով, շտապեցնում էին ընտրությունները: Մայիսի 30-

¹ АВПР, ф. Политархив, Азиатский департамент, г. 1909, л. 992, л. 465:

² Բաբկեն Ա կաթողիկոս, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո (1441-16-ն մինչև մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1990, էջ 776-777:

³ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ-57, ց-2, ց. 1821, ք. 13:

⁴ Նույն տեղում, ք. 14:

⁵ Բաբկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 778:

ին արդարադատության նախարարությունը հրահանգում է Մ. Օրմանյանին՝ հանձնարարել պատրիարքարանի ներկայացուցիչ Սահակ խապայանին կազմակերպել ընտրությունները և «որպեսզի հառաջ և հետո գրածներուն համեմատ ընտրելած ցանկը Բ. Դռան ներկայացնե, ինչպես ուրիշ հոգևոր պետերու համար ալ սովորություն է»¹։ Հասկանալի պատճառներով այդ պահանջին պատրիարքարանի կողմից ընթացք չի տրվում։ Ի պատասխան՝ Բ. Դռան ավելի կոշտ դիրք է գրավում։

Ամիսները գլորվում էին՝ էական փոփոխություն չմտցնելով իրերի վիճակի մեջ։

Սեպտեմբերի 22-ին՝ որոշ զիջումների զնալու բովանդակությամբ նամակով արդարադատության նախարարություն է դիմում Կ. Պոլսի Ազգային ժողովը, հուսալով շուտափույթ և դրական պատասխան։ Սակայն նոյեմբերի 21-ի պատասխան նամակով Բ. Դռան զիջումների չգնալով և չիրաժարվելով թեկնածուների ցանկի սրբագրման և հաստատման «պետական իրավունքից», ընտրությունները փաստորեն մտցնում էր փակուղի, կրկին պահանջելով, որ «ընտրելաց ցանկը ընտրությունե առաջ յուր քննութենեն անցնի, որպեսզի յուր տեսության անհարմար նկատվողներ ցանկեն վերցվին»²։ Ի վերջո, տեղի է տալիս Ազգային ժողովը, կամ հոգնած լինելով մի քանի տարի տևող քաջքուկից, կամ զգուշանալով հարուցել սուլթանի զայրույթը, առաջնորդվելով նաև շուտափույթ կաթողիկոս ընտրելու հրամայականով՝ «խորհելով որ ավելի պատվավոր է ընտրութենեն առաջ զեղչել տալ, քան ընտրութենեն վերջ մերժվել»³։

1900թ. դեկտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսում հրավիրված Ազգային ժողովի նիստում տեղի են ունենում սուր բախումներ։ Գրիգորիս եպիսկոպոսն առաջարկում է համակերպվել և կատարել սուլթանի պահանջը՝ դա համարելով չարյաց փոքրագույնը։ Երկար քննարկումներից հետո միաձայն ընդունված որոշման համաձայն՝ կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակը պետք է ներկայացվեր պատրիարքարանին, «այդ ցուցակը Բ. Դռան հաղորդել և անոր համած անունները մեկ կողմ թողուլ, Պատրիարքարանի սրբագրության իրավունքն ալ գործադրել՝ և հաճելոց ցուցակը Կիլիկիո ընտրողական ժողովին դարձնել, որ անոր մեջեն կաթողիկոսը ընտրին և Պատրիարքարանի հաղորդին և Պատրարքան Բ. Դռան ներկայացվի, հրովարտակը (ընտրությունների հաստատման —Ռ. Գ.) ուղղվի և նախկին ձևով առնվի ու հանձնվի»⁴։ Ընտրությունները վերահսկելու առաքելությունը վերստին վստահվում է Ասիական խապայանին։ Հուլիսի 2-ին մնալով նման որոշումից, արդարադատության նախարար Աբդուրահման փաշան խոստանում է անմիջապես ընթացք տալ ընտրություններին։ Սակայն, իրավունք ստանալով կաթողիկոսի թեկնածուների ցուցակից հանել անցանկալիներին, օսմանյան իշխանությունները հաջորդ քայլով հետամուտ էին ներկայացվող ցուցակում ներառել այն հոգևորականներին, ովքեր չանցալով Մ. Օրմանյանի խորհուրդներին, կխորացնեին հակասությունները Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի և Կ. Պոլսի պատրիարքարանի միջև։ Առաջիկա ընտրությունները հետաձգելու նպատակով հայտարարվում է, որ հարցը պետք է քննարկվի կառավարության նիստում՝ մեծ վեզիր խալիլ Ռիֆաթի առողջանալուց հետո։ 1901թ. ապրիլի 17-ին հանդիպելով Մ. Օրմանյանին՝ խա-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց. 2, գ. 1821, ք. 28։

² Նույն տեղում, ք. 49։

³ Բաբկեն Ա. Կաթողիկոս. նշվ. աշխ., էջ 778։

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.57, ց. 2, գ. 1821, ք. 49։

լիլ Ռիֆաթը խոստանում է, որ առաջիկա նիստին կառավարությունը կանդրադառնա խնդրո առարկային: Մեկ ամիս անց, մայիսի 15-ին, Ռիֆաթ փաշան Մ. Օրմանյանին հայտնելով, որ կաթողիկոսական ընտրություններում պատրիարքարանի ներկայացուցիչն իրավունք չունի նախագահելու, իսկ կաթողիկոսական աթոռի տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոս Բեքմեզյանն իր զառամյալ տարիքի պատճառով ի զորու չի լինի ողջ ծանրությունը կրել իր ուսերին, պահանջում է կամ նոր տեղապահ նշանակել, կամ նախագահությունը վստահել այլ անձի: Որպես այդպիսին ակնարկվում էր Բեհա բեյը, որը կարող էր ազդել ընտրությունների ընթացքի վրա: Մակայն այս անգամ Մ. Օրմանյանը հաստատական է գտնվում չգիջելու մտայնության մեջ: Մայիսի 17-ին, հանդիպելով արդարադատության նախարար Աբդուրահման փաշային, նա հայտարարում է, որ իրենց միջև համաձայնություն արդեն կայացել է և այն խախտելու դեպքում ինքը հրաժարական կտա: Ներքին գործերի նախարար Մեհմեդ փաշայի միջոցով հավանական հրաժարականի մասին սպտեմալիքը պատրիարքը հասցնում է և Աբդուլ Չամիդին, իր դժգոհությունը հաղորդելով նաև Ռուսաստանի դեսպան Ի. Ջինովկին՝ հուսալով ստանալ նրա աջակցությունը:

Չկամենալով բորբոքել կրքերը՝ սուլթանն զգուշանում է և, ինչպես գրում է Մ. Օրմանյանը խրիմյան Չայրիկին ուղղված հունիսի 14-ի նամակում՝ «Արդարադատության նախարարը մայիսի 22-ին հաղորդել էր Դռան գործակատար Տիգրան էֆ. Ներսիսյանին, թե այն միտքը, որում համար Պատրիարք անչափ հուզվեր էր, մեկդի թողված է»¹:

Ի վերջո, սուլթանի առաջին քարտուղար Թահսին բեյը հունիսի 8-ին պատրիարք Մ. Օրմանյանին տեղեկացնում է, որ Աբդուլ Չամիդը մեծ վեզիրին հրամայել է ըստ կարելույն արագ «վերջացնել այդ գործը»²:

Որքան առարկայական էր դառնում կաթողիկոսի ընտրությունը, այնքան սրվում էր պայքարը տարբեր խմբակցությունների միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր իր ընտրյալին բազմեցնել Կիլիկիո կաթողիկոսական գահին: Արդյունքում՝ աճում էին բանասերությունը, փոխադարձ մեղադրանքներն ու վիրավորանքները: Այսպես, Կիրակոս եպիսկոպոս Բեքմեզյանը 1900թ. հունիսի 12-ին ամենայն հայոց հովվապետ Մ. խրիմյանին հղած նամակում նշում է, որ ընտրությունները երկարաձգում է նաև հայոց պատրիարքարանը, ընդամենը՝ Մ. Օրմանյանի դեմ «ժողովուրդը նախապաշարված է»: Կիրակոս եպիսկոպոսը գերադասում էր ընտրությունները կազմակերպել ոչ թե Ադանայում, այլ Ասում, որն անհրաժեշտ էր «օրինավոր ընտրություն մը կազմակերպելու» համար, քանզի ընտրությունների շարունակական ձգձգման պայմաններում Կիլիկիայի տարբեր վիճակներից ժամանած պատվիրակներից շատերը, չկարողանալով այդքան երկար սպասել, թողել-հեռացել են՝ իրենց փոխանորդներ նշանակելով ադանացիներին, և «ան ալ ռամիկ խառնիճադանճին ըստ մեծագոյն մասին. այնպես որ ավելի առաջնորդ մը ընտրելու համար Տեղական գավառական ժողովու ձև մը առած է, քան կաթողիկոսական ընտրության պատգամավորաց ժողով. գավառներեն շատերն ալ ընտրության հետաձգումներեն ստիպված անձամբ պատգամավոր չեն դրկեր, այլ ադանացիներեն ներկայացուցիչ կարգած են. շատերը 4-5 ծայն ունին ժողովու

¹ Նույն տեղում, ք. 51:

² Նույն տեղում, ք. 52:

մեջ...»¹։ Տեղապահն անհրաժեշտ էր համարում ընտրությունների հրավիրումը Ասում՝ մասնակցությամբ բոլոր պատգամավորների և խնդրում էր վեհափառի միջամտությունը՝ այդ և մի շարք այլ հարցերի կարգավորման ուղղությամբ։ Նա Մ. Խրիմյանի հատուկ ուշադրությունն էր հրավիրում և այն համգամանքի վրա, որ, օգտվելով հոգևոր անիշխանությունից, Կիլիկիո բազմաթիվ թեմերից «ոչ մի փարա կը հասնի մեզ, վանքս զրկված է հասույթներեն»²։ Պատահական չէ, որ, ի շահ անձնական եկամուտի և ընչաքաղծության, Կիլիկիո հոգևորականներից ոմանք շահագրգռված չէին կաթողիկոսի ընտրությամբ։

1901թ. հունիսի 26-ին Մ. Օրմանյանը պաշտոնական գրությամբ դիմում է օսմանյան կառավարության 13 անդամների՝ խնդրելով հաստատել ընտրությունների կարգը։ Հունիսի 4-ին կառավարության ընդունած որոշումը ներկայացվում է սուլթանի վավերացմանը։ Հունիսի 14-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը հատուկ պաշտոնագրով Մ. Օրմանյանին հայտնում է վերջնական որոշման մասին, ըստ որի՝ Ազգային ժողովի ներկայացրած և իշխանությունների կողմից հավանության արժանացածների ցուցակը տրամադրվում էր պատրիարքարանին, որին էլ պատկանում էր թեկնածուների վերջնական որոշման իրավունքը։ «Ընտրելի պիտի լինեին Կիլիկիո և անկե դուրս ալ Թուրքիո եպիսկոպոսները և ընտրության տեղեկագիրն ալ նույն կերպով Պատրիարքարան պիտի հասներ, իսկ նախագահության խնդիրը լուծվեր էր՝ ըսելով թե կաթողիկոսական տեղապահը և Պատրիարքական պատվիրակը ի միասին պիտի գործեն և կեզրակացվեր թե այս կերպով անհամաձայնություն կվերացվեր»³։

Փութացնելով ընտրությունները՝ Մ. Օրմանյանը Ասիական խապայանին հեռագրում է՝ պատվիրելով կրկին մեկնել Ադանա, քանզի վերջինս ընտրությունների ձգձգման պատճառով վերադարձել էր Երուսաղեմ։ Գալով Ադանա՝ Ասիական եպիսկոպոսը ձեռնամուխ է լինում նախապատրաստական աշխատանքներին, սպասելով Ադանայի նահանգապետ Բահրի փաշայի պաշտոնական թույլատրությանը և կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս եպիսկոպոսի Ասից Ադանա ժամանելուն։ Նկատի ունենալով մի շարք հանգամանքներ (կազմակերպչական աշխատանքները և տարբեր քաղաքներից ու շրջաններից ժամանող պատվիրակների՝ ճանապարհի դժվարությունները հաղթահարելը), ընտրությունները նշանակվում են 1901թ. հոկտեմբերի 20-ին⁴։

Այն, որ ընտրությունները հետաձգվում էին ոչ միայն օսմանյան իշխանությունների սադրանքների, այլև հենց հայ հոգևոր և աշխարհիկ որոշ շրջանակների գործունեության պատճառով, պարզորոշ զգացվում է նաև Ա. Խապայանի՝ Մ. Խրիմյանին հղած հոկտեմբերի 3-ի նամակից։ «Թե ո՞վ պիտի ըլլա Կիլիկիո աթոռոյն ապագա գահակալը, - գրում է նա, - այժմեն գուշակել դժվարին է, կան լին կուսակցություններ, որոնց յուրաքանչյուրն ի նպաստ յուր կանդիտային (թեկնածուին- Ռ.Գ.) կ'աշխատի»։ Ապա ավելացնում է. «Ի միջի այլոց առանց իմ հոժարության իմ անունս ալ կը հեղիեղվի ընտրելիներու շարքին մեջ»։

Չի բացառվում, որ, կապված իր թեկնածության հետ, Ասիական եպիսկոպոսը նուրբ և քողարկված հայցում էր Խրիմյան Հայրիկի աջակցությունը, գրելով, որ որպես Կիլիկիո կաթողիկոս պետք է ընտրվի «լայն գաղափարի տեր մեկը ... ա-

¹ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 80, ք. 16։

² Նույն տեղում։

³ ՀՀ ԴԿԴՀ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 55-56։

⁴ Բարկեն Ա կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 779։

ռանց փառասիրության», որը Մայր Աթոռի հետ «սերտ միություն և որդիական հնազանդություն կարողանա պահպանել»¹, դրանով ակնարկելով, որ իր ընտրության պարագայում կհանդիսանա այդ «միության և որդիական հնազանդության» կրողը:

1901թ. հոկտեմբերի 20-ին 54 վճռական ձայնի իրավունքով 40 պատգամավորների քվեարկության արդյունքում ընտրվում են Կիլիկիո կաթողիկոսական զահի հավակնորդները: Նշենք, որ առավել քվե ստացել էր Սահակ Խապայանը: Թեկնածուների ցուցակում էր նաև Մ. Օրմանյանը: Քվեարկության արդյունքները պատրիարքարանի միջոցով ուղարկվում են արդարադատության և կրոնի նախարարություն: Հոկտեմբերի

23-ին Մ. Օրմանյանը խնդրում է «որ ըստ կանխավ համաձայնության հաճի նախարարությունը յուր կարծիքը հայտնել և հաղորդել ընտրելյաց մասին, որպեսզի ըստ այնմ ընտրողական ժողովը վերջնական ընտրությունը կատարե»²: Սակայն նախարարությունը նորից է սկսում ձգձգումների քաղաքականությունը: Ընդամին՝ իշխանությունները կտրականապես դեմ էին Մ. Օրմանյանի թեկնածությանը, քանզի չէր ցանկանում, որ նա թողնի պատրիարքական աթոռը: Գուցե նաև այն պատճառով, որ վերջինս, հարկավ, հանդես կգար հայ եկեղեցու միասնության դիրքերում և, որպես անհատ և հոգևոր գործիչ, շատ հեռու էր կամակատար լինելուց: Նոյեմբերի 5-ին նա վարչապետ Սաիդ փաշային խնդրում է արագացնել հարցի քննարկումը: Նոյեմբերի 21-ին արդարադատության և կրոնի նախարարության խորհուրդը հաստատում է ներկայացված վեց եպիսկոպոսների թեկնածությունը, սակայն ուշացնում էր ընտրությունները սկսելու պաշտոնական հրամանը կամ համաձայնությունը³: Երկու օր անց, նոյեմբերի 23-ին արդարադատության և կրոնի նախարարությունը պաշտոնական գրությամբ տեղեկացնում է Մ. Օրմանյանին, որ «ընտրելյաց վեցանուն ցանկը նախարարաց ժողովին մեջ քննվելով տեսնվեցավ թե Պատրիարքության և Կաթողիկոսության միացումը սովորության հակառակ լինելով Ձեր անունը վերցնել հարկ եղավ և թե Գրիգորիս Հովհաննեսյան, և Վահրամ Մանկունի, և Հմայակ Դիմաքսյան եպիսկոպոսները ինչ ինչը արձանագրյալ պարագայից նկատմամբ կաթողիկոսության հարմար չտեսնելով, կը հանձնարարվի մնացած երկուքեն, այսինքն Սահակ Խապայան և Գեորգ Երեցյան եպիսկոպոսներեն մին ըստ օրինի կաթողիկոս ընտրել տալ»⁴:

1901թ. նոյեմբերի 21-ին Ազգային կենտրոնական վարչության համապատասխան որոշումից հետո Մ. Օրմանյանը հեռագրում է Ադանա, Սահակ և Կիրակոս եպիսկոպոսներին արտոնելով ընտրությունների անցկացումը:

Նոյեմբերի 29-ին, հինգշաբթի օրը, տեղի են ունենում Կիլիկիո Կաթողիկոսի ընտրությունները: Չայների մեծամասնությամբ /32 կողմ, 27 դեմ/ Կիլիկիո կաթողիկոս է ընտրվում Գեորգ եպիսկոպոս Երեցյանը, որը գտնվելով Կ. Պոլսում և իմանալով իր ընտրության մասին՝ խիստ հուզվում և շփոթվում է, քանզի մի քանի օր առաջ Սահակ Խապայանին հղած նամակում հայտնել էր իր հրաժարականի մասին: Իսկ Սահակ եպիսկոպոսը «յուր և Գեորգ եպիսկոպոսի անուններուն միայն մնացած ըլլալուն պատճառով ոչ կրցեր է ինքն հրաժարական ներկայացնել և ոչ ալ Գեորգ եպիսկոպոսի հրաժարականին ուժ տալ և հարկավ յուր ընտրե-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

² Նույն տեղում, ք. 60:

³ Նույն տեղում, ք. 60:

⁴ Նույն տեղում:

լիությունը սղած չերևալու համար Պետրոզ եպիսկոպոսի արժանավորագրույն լինելը հայտարարած», - գրել է Մ. Օրմանյանը¹:

Մեկ-երկու օրվա տատանումներից և մտորումներից հետո Պետրոզ երեցյանը տալիս է իր համաձայնությունը և աստիճանաբար ձեռնամուխ լինում կաթողիկոսական պարտականությունների կատարմանը: Թվում էր, թե հաղթահարվել են բոլոր դժվարությունները, որ ամեն ինչ մնացել անցյալում, կրքերն աստիճանաբար սկսում են մեղմանալ, երբ Պետրոզ եպիսկոպոսն ինչ-ինչ պատճառներով, որոնց մասին աղբյուրները լռում են, դեկտեմբերի 13-ին անակնկալ ներկայացնում է իր հրաժարականը: Ջուր են անցնում բոլոր հորդորները, համոզելու փորձերը²:

Կամենալով վերջ տալ երիցս չարչրկված հարցին և ամորոշ դրությամբ, որը ձեռնտու էր միայն օսմանյան իշխանություններին, Մ. Խրիմյանը 1902թ. հունվարի 12-ին Օրմանյան պատրիարքին հասցեագրած նամակում պատվիրում է Պետրոզ երեցյանին անհապաղ հարկադրել ընդունել կաթողիկոսությունը՝ սպառնալով «մինչև իսկ խարազանի սաստը»: Սակայն ամեն ինչ զուր էր և անօգուտ³:

Երկարատև քաջքուկներից և վեճերից հետո պատրիարքարանը նոր ընտրությունների թույլատրության խնդրանքով դիմում է օսմանյան կառավարությանը՝ արդեն երուսաղեմ մեկնած Ս. Խապայանի փոխարեն պատրիարքական պատվիրակ նշանակելով Հակոբ-Աշոտ եպիսկոպոս Փափազյանին: Առաջնորդվելով հարցի շուտափույթ լուծման մտայնությամբ՝ Կիլիկիո կաթողիկոսական տեղապահ Կիրակոս Բեքմեզյանը Ս. Օրմանյանին գրած նամակում առաջարկում է Սահակ եպիսկոպոսին անմիջապես հռչակել Կիլիկիո կաթողիկոս, հաշվի առնելով, որ նա էր միակ թեկնածուն: Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին հաղորդում էր Մ. Օրմանյանը՝ «դա օրինական և վավերական չէր»⁴:

Օգտագործելով ընձեռված հնարավորությունը, իշխանությունները վերստին ձգձգում էին ընտրություններն այն պատճառաբանությամբ, որ պատրիարքական պատվիրակի նշանակումը չի համաձայնեցվել արդարադատության և կրոնի նախարարության հետ: Փոխադարձ համաձայնությամբ պատրիարքական նոր պատվիրակ է նշանակվում Բիրեջիկի առաջնորդ Մովսես եպիսկոպոս Կյոմրեքճյանը: Հոկտեմբերի 1-ին Ազգային ժողովի կողմից հաստատված 6 թեկնածուներից բաղկացած ցուցակը ներկայացվում է արդարադատության նախարարություն: Հանելով Կեսարիո առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանի, Նիկոմեդիայի առաջնորդ Ստեփան եպիսկոպոս Հովակիմյանի և Ռոդոսթոյի առաջնորդ Ներսես Առուշանյանի թեկնածությունները «անոնց մասնավոր պարագաները ի նկատի առնելով» և թողնելով Սահակ Խապայանի, Մովսես Կյոմրուքճյանի և Բրուսայի առաջնորդ Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոս Չամչյանի թեկնածությունները՝ իշխանություններն արտոնում են ընտրությունների անցկացումը: Դրան անմիջապես հաջորդում է Բարդուղիմեոս արքեպիսկոպոսի հրաժարականը, իսկ հոկտեմբերի 12-ին, Ադանայի ս. Աստվածածին եկեղեցում կայացած ընտրությունների ժամանակ «Մովսես եպիսկոպոս զովելի նախաձեռնությամբ կ'հայտարարե Սահակ եպիսկոպոսի քան զինքն արժանավորագրույն լինելը, հարկավ ընտրողաց ալ այդ մասին համոզումը զգալով և կառաջարկե որ առանց քվեներու ցրում պատճառելու, միաձայնությամբ և համամտությամբ օրինակելի ընտրություն մը

¹ Բաբկեն Ա. կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 780: Տես նաև Բյուզանդիոն, Կ. Պոլիս, 1901թ., N 67:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1821, ք. 71:

⁴ Նույն տեղում, ք. 73: Տես նաև Բաբկեն Ա. կաթողիկոս, նշվ. աշխ., էջ 808-809:

կատարին»։ Արդյունքում՝ միաձայն (62 ձայնով) Սահակ եպիսկոպոս խապայանն ընտրվեց Կիլիկիո կաթողիկոս, իսկ հոկտեմբերի 27-ին նրա ընտրությունը պաշտոնապես ճանաչվեց կառավարության կողմից՝

Փաստորեն, երկու փորձություններից և համառ պայքարից հետո, շնորհիվ նաև Մ. Խրիմյանի և Մ. Օրմանյանի հաստատական դիրքորոշման, հարցը լուծվեց հոգուտ հայ եկեղեցու միասնության։

Թվում էր, թե նորընտիր կաթողիկոսը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի հետ համախորհուրդ, մի կողմ թողնելով երկու աթոռների միջև գոյություն ունեցող դարավոր տարածայնություններն ու առաջնության ձգտումը, պետք է ձեռնարկեին Կիլիկիո ավերված թեմերի վերականգնումը, ամոքեին ժողովրդի վերքերը, նպաստեին հոգևոր կյանքի զարգացմանը և ծառայեին ազգային միասնության զաղափարին։ Ցավոք, որոշ ժամանակ անց նկատելի է դառնում Սահակ կաթողիկոսի գերադասության քողարկված հավակնությունը պատրիարքարանի նկատմամբ, իսկ վերջինիս կողմից՝ Կիլիկիո կաթողիկոսի անտեսումը և Կիլիկիո վերաբերյալ կամայական վճիռների կայացումը։ Դա երևում է թեկուզ նոր Նախիջևանի մեծահարուստ հայերից մեկի՝ Մարգար Պոպովի կտակի (ըստ որի՝ 50000ռուսական ռուբլի էր տրամադրվել Թուրքիայում հայկական դպրոց բացելու համար) շուրջ եղած կրքերի բորբոքումից։ Մ. Խրիմյանի որոշմամբ՝ դպրոցը պետք է բացվեր Աստված, որի մասին նա համապատասխան պայմանավորվածություն էր ձեռք բերել կտակարարի կնոջ՝ Տիրուհի Պոպովյանի հետ։ Սակայն, ինչպես ամենայն հայոց կաթողիկոսին 1904թ. փետրվարի 18-ի նամակում գրել է Կիլիկիո կաթողիկոսը՝ «Առանց փուշի վարդ և առանց կսկծած սփոփանք չի լինիր, նույնը պատահեց և մեզ։ Օրմանյան պատրիարքը, որ մեծամեծ խոստումներով հուսադրեց զմեզ ընդունել ավերակ Աթոռ և հետ օծման երեք ամիսներ Պոլիս երթալու հույսեր ներշնչեց, բայց հետո բոլոր դիմումներու անհետևանք թողնելու համար ոգի ի բռին աշխատեցավ, այժմ սկսած է Կիլիկիո կաթողիկոսության խնամակալության դեր կատարելու հավակնիլ, ուստի այդ կտակի մասին կը գրեմ. «մենք հարմարագույն կը սեպենք, որ Ասոց վարժարանը, որ արդեն գոյություն ունի, վերածվի կտակարանին անվան վստահության ըստ ճիզվիթական սկզբանց, և ըստ այնմ վերակազմվելով դրվի ընդ վերին հսկողության Պոլսո պատրիարքարանին», որովհետև և ըստ Օրմանյանի՝ պատրիարքարանը բարձր է քան կաթողիկոսարանը և կամ ավելի վստահության արժանի է։ Այդ ամենը նա վերագրում է Մ. Օրմանյանի «դիկտատորական բաղձանքներին... բայց ոչ այսօր և ոչ հավիտյան չեն ընդունիր Ազգի բարիքները Օրմանյանի ձեռքեն ընդունելու նվաստումը»²։ Միայն Մ. Օրմանյանի անձի և գործունեության դեմ չէ Սահակ խապայանի ընդվզումը։ Դա նշանակում էր չընդունել Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի գերակայությունը, իսկ հայտնած դժգոհությունը՝ հավաստել Կիլիկիո Աթոռի անկախությունը, որի համար հակառակը «նվաստում» էր։ Նամակի ենթատողերում, մեր կարծիքով, շղարշված զգացվում է ուղղակի Մ. Խրիմյանին ենթարկվելու միտումը։

Քննադատելով պատրիարքին, Ս. խապայանը շարունակում է. «Օրմանյան Կիլիկիո կաթողիկոսությունը ճանկելե հուսախաբ կամ վրիպած, այժմ հետամուտ է Հայրապետական Աթոռ մը ստեղծել, անշուշտ վրան ինքը բազմելու համար։ Մենք միակ այն սիրով ընդունեցինք Կիլիկիո աղքատացյալ աթոռը, որպեսզի եկեղեցվո միությունը պահպանելու համար՝ ավերակները իբրև թուճ ծառա-

¹ Նույն տեղում, ք. 77։ Տե՛ս նաև Բաբկեն Ա կաթողիկոս, *Ոշվ. աշխ.*, էջ 810-811։

² ԳԴՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1824, ք. 10։

յեցնենք, բայց միության սուտ նախանձախնդիրներն առաջին օրեն մեր առջև նետեցին «ընկալյալ սովորություն» բանաձևը հրատարակյալ անդրանիկ կոնդակին առթիվ: Հարկ չեն համարի որ ըսել, որ Երուսաղեմի պատրիարքի կոնդակներուն չափ անգամ կարևորություն չը տվին, իսկ հիմա նոր օրենսդրության առթիվ՝ նոր Հայրապետ և նոր Հայրապետանոց կը փնտրի Օրմանյան...»:

Մարգարեական ներշնչմամբ ոգեր էին. «Աթոռ դնել մայրաքաղաք... մերթ ևս ձգտել այնչափ հառաջ մինչև ի Սիս և Աղթամար, տիրապետել այլոց վիճակ»¹:

Զգացվում է Ս. Խաչայանի ոչ միայն անձնական վիրավորանքը իր դիրքը, պաշտոնը և ավագությունն անտեսելու համար, այլև, մեղմ ասած, դժգոհությունը (եթե չասենք՝ թշնամանք) Ս. Օրմանյանի նկատմամբ, վերջինիս մեղադրելով եկեղեցու միասնության քայքայման, եկեղեցական կարգուկանոնի խախտման մեջ: Ս. Օրմանյանն, իր հերթին, ցանկանում էր Կիլիկիո կաթողիկոսությունն ամբողջովին ենթարկել իր ազդեցությանը:

Խորացող տարածայնությունները հրահրվում և խրախուսվում էին, ինչպես արդեն նշել ենք, օսմանյան իշխանությունների կողմից: «Բ. Դուռը ուզում էր Կիլիկիան պատրիարքությունե բաժնել և ինքնագլուխ նկատել և պատրիարքի որևէ միջամտություն չըջել... Կիլիկիո ինքնավարությունը վերահաս վտանգ մըն է...» - գրել է Ս. Օրմանյանը²: Եկեղեցու միասնությունը երիցս կարևոր էր հայության ոչ միայն հոգևոր, այլև մշակութային, քաղաքական միության առումով՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Իսկ նրա բաժանումը նշանակում էր միասնության պառակտում, որը մեծ հարված էր հայ ազատագրական պայքարին ընդհանրապես: Այդ մասին է Կիլիկիայից Ազգային ընդհանուր ժողովի պատգամավոր ընտրված Արիստակես Գասպարյանի նամակը ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ-ին: «Գալով նպատակիս, - գրում է նա, - ամենաբուռն փափագս է Կիլիկիո կաթողիկոսական Ս. Աթոռն օժտված տեսնել հիմնական կանոնագրով մը և մանավանդ լայնախոհության հիման վրա վառ պահել և արմատացնել կատարյալ համերաշխություն մը, ընդ մեջ Մայր Աթոռոյն և Սուր Աթոռին, ճշտելով հարաբերությանց և իրավանց սահմանը պաշտոնական համաձայնագրով մը որ լինի օրինական, ստանալով անջնջելի պայմանագրության մը ուժն ու հանգամանքը, իսպառ արգելե ապագային համար որևէ ոտնձգություն ամենայն Հայոց Հայրապետությանդ գերադասության դեմ»:

Եվ երիցս իրավացի է վեհափառի անունից Ա. Գասպարյանին գրած պատասխան նամակում Հասիկ արքեպիսկոպոսը, նշելով և կարծես սերունդներին պատգամելով, որ «ազգի միության, եկեղեցու խաղաղության, եկեղեցական կարգերի ու կանոնների պահպանության խնդիր կա, որին ցանկացող և նախանձախնդիր պետք է լինի ամեն ոք»³:

¹ Լույս տեղում, ք. 11:

² Լույս տեղում, ֆ. 57, ց. 1, գ. 321, ք. 26-27:

³ Լույս տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 262, ք. 1-2: